

למה לא אוגנדה : המשלחת הציונית למזרח אפריקה, 1905

איתן בר־יוסף

המחלקה לספרויות זרות ובלשנות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

הרצל עשית החלטה לא נכונה
בבזל ישבת הקמת מדינה
במקום להשתזף עם כושיות בים
פותח חדשות רואה רק בלגן
למה לא אוגנדה
למה לא אוגנדה
ונפתרו פה כל הבעיות
למה לא אוגנדה
למה לא אוגנדה
מלחמות במקום רק ליהנות
(מתוך "למה לא אוגנדה", שלישיית "מה קשור", 2001)

1. למה כן אוגנדה: המפעל הציוני והפנטזיה האפריקנית

במאמר מערכת שפורסם ב־*Jewish Chronicle* בפברואר 1896, וכותרתו "היהודים כמתישבים" ("Jews as Colonists"), צוין בגאווה לא מבוטלת כי היהודים התברכו בשלוש מהתכונות הדרושות לו לאדם כדי להפוך לקולוניסט מצליח: יכולת הסתגלות לאקלים, כישרון לשפות וחוש למסחר. עורכי השבועון הלונדוני לא הסתפקו בסקירת התרומה היהודית להתגבשותה של האימפריה הבריטית החדשה, אלא גם ציינו שאת ראשיתו של הדחף הקולוניאלי הזה אפשר לזהות כבר בימי קדם, בקשר המסתורי שנרקם בין בני ישראל לממלכות האגדתיות אופיר ושבא:

הן שפתו הצלולה של התנ"ך והן רמזיה העמומים יותר של מסורת פופולרית... זיהו קשר בין העברים הקדמונים לבין אנגליה וכמה מהקולוניות שלה כיום. מר ריידר הגארד הפעים

* תודתי ליעל בן-צבי, לנדיה ולמן ולחמוטל צמיר על הערותיהן המועילות, וכן לקוראים האנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת. כל התרגומים מאנגלית הם שלי, אלא אם כן צוין אחרת.

דור קהה-חושים כשכתב רומנסה ארכאית על דרום אפריקה, שבה זוועות איומות וחלומות מדהימים על עושר מופלג נקבצו יחד תחת הכותרת "מכרות המלך שלמה"... אין ספק שבמכרות הזהב של דרום אפריקה ומזרחה ניתן עדיין לגלות את שרידיהם של מפעלים עתיקים מאוד, שמשכו אולי בעלי הון יהודים זמן רב לפני ימי הסינדיקטים ובנקי המכרות (Jewish Chronicle, 21.2.1896).

ההתפעמות שבה תיאר השבועון את המעורבות היהודית במפעל האימפריאלי באפריקה עתידה היתה לדעוך כעבור שנים ספורות. את מקומה תפסה כעת נימה מוטרדת הרבה יותר: אחרי הכל, כוחם הגדול של בעלי ההון היהודים בדרום אפריקה, שעמדו בראש אותם "סינדיקטים ובנקי מכרות", הוא שאפשר לחוגים ליברליים וסוציאליסטיים בבריטניה לטעון שהמלחמה בדרום אפריקה — מלחמת הבורים שפרצה ב-1899 — היא בעצם "מלחמה יהודית" המשרתת את האינטרסים של חוג יהודי מצומצם (Holmes 1979, 66–70; Hirshfield 1980, 81–83). העיתונאי ג'ון הובסון, למשל, שסיקר את המלחמה בעבור ה-*Manchester Guardian*, כתב: "לא המבורג, לא וינה, לא פרנקפורט, אלא יונהסבורג היא ירושלים החדשה". בפרק שכותרתו "למען מי אנו נלחמים?" הפנה הובסון אצבע מאשימה כלפי היהודים, המיליונרים היהודים-גרמנים השולטים במרבצי הזהב והיהלומים בראנד, אבל גם כלפי הפליטים שזה לא כבר היגרו ממזרח אירופה, אותם יהודים "גסי רוח ונבערים" שמציפים את דרום אפריקה.¹

דימוי זה הביך מאוד את יהודי בריטניה: רבים מהם, שתמכו במלחמה כי קיוו להפגין בכך את נאמנותם הפטריוטית לכתר ולאמפריה, נאלצו עתה להתמודד עם הטענה שתמיכתם נבעה דווקא מהזדהותם עם אחיהם החמדנים. בקונגרס הציוני הרביעי, שנערך בלונדון ב-1900, התבדח ישראל זנגוויל בנאומו שאילו גילו זהב בארץ-ישראל, תוך שישה חודשים היתה הארץ גדושה ביהודים שהיו כופים על הסולטאן להעניק להם צ'רט. העיתונות הבריטית עטה על ההלצה:² הערה כזו, מפיו של אחד מאנשי הרוח היהודים הבולטים בבריטניה, אישרה כמובן את הדימוי המסורתי של היהודי תאב הבצע. אין פלא שב-1903 כבר סירבו עורכי ה-*Jewish Chronicle* להתרפק על חזון ההתיישבות היהודית באפריקה. במאמר מערכת שדן ב"תוכנית אוגנדה" — הצעתה של הממשלה הבריטית להקים מושבה יהודית אוטונומית במזרח אפריקה — הפגינו עורכי השבועון אהדה כלפי מתנגדי הרעיון, אותם ציונים שנחרדו מהאפשרות לזנוח את חלום ארץ-ישראל "לטובת התיישבות בינות שבטים פראיים למחצה, הרחק ממעוזי הציביליזציה". "האם עלינו להמיר את ציון בקיקויו ואת ארזי הלבנון בג'ונגל הטארו?", שאלו העורכים בכדיחות הדעת. הם נאלצו אמנם להודות שבניגוד לרושם

¹ Hobson [1900] 1969, 190. הובסון זכור כיום בזכות ביקורתו האנטי-אימפריאלית הנוקבת, במיוחד בספרו *Imperialism: A Study* (Hobson [1902] 1965). ראו Young 2001, 98–100.

² נאומו של זנגוויל צוטט בעשרות עיתונים; ראו אוסף גזרי העיתונות מהקונגרס הציוני הרביעי, יד ויצמן, רחובות.

הראשוני שלהם, "מזרח אפריקה אינה פְּצָה", ועם זאת גרסו כי "עתידו של העם היהודי אינו טמון באזורים הטרופיים" (*Jewish Chronicle*, 28.8.1903). אפשר רק לתהות מה קרה לאמונה הנלהבת בחוש המסחר של היהודים, בכישרונם לשפות ובעיקר ביכולת הסתגלותם לאקלים.

הטון המשועשע שאפיין את תגובתו של ה-*Jewish Chronicle* להצעה ממחיש כי אף שפרשת אוגנדה מוצגת בדרך כלל כפרק טרגי בתולדות התנועה הציונית, הרעיון ליישב יהודים באפריקה עורר למעשה גל של תגובות מבודדות. אפילו השם שניתן לקונגרס הציוני שדן בתוכנית, "קונגרס הבוכים", הוא קומי במידה רבה.³ בבית הוריו של חיים ויצמן התווכחו אמנם בלהט על התוכנית, אבל ברחוב העדיפו לשיר בהתלהבות, על פי מנגינת "התקווה":

הערט זיך אויף צו בענטשן

מיט דער טוידטער וואנט;

ביי די שווארצע מענטשן

איז דא א פרייע לאנד (ויצמן-ליכטנשטיין 1948, 115).

[יותר לא נתפלל

בכותל (המערבי) המת;

אצל האנשים השחורים

יש ארץ חופשייה].

היסוד ההומוריסטי הזה חשוב משני טעמים. ראשית, משום שדווקא הצורך להתלוצץ בכפייתיות מסגיר את עומק המצוקה שעוררה הפרשה: כמו בדיחה טובה, גם תוכנית אוגנדה חשפה היבטים אידיאולוגיים שנתרו עד אז מובלעים או מודחקים.⁴ ושנית, משום שהוא מצביע על המתח בין ההתייחסות ההיסטוריוגרפית לפרשת אוגנדה כאל נקודת שבר קריטית, כלומר רגע רציני מאין כמוהו, לבין הנטייה ההפוכה להשקיף עליה מנקודת המבט ההגמונית של ההיסטוריה המנצחת ולהתייחס להצעה כאל קוריוז, אנקדוטה, בדיחה.⁵ הקושי להתמודד עם מלוא משמעויותיה של התוכנית הביא לכך שהרצל מוצג בדרך כלל כמי שסטה מדרך הישר, או לחלופין כאסטרטג מעולה שלא התכוון בעצם לממש את התוכנית. כך למשל,

³ אחד העם (1961, ש"מ), במאמרו "הבוכים" שפורסם בעיתון השילוח לאחר הקונגרס, תיאר בלעג את "הדמעות והאנחות" של כל אותם מתנגדים, שהצביעו בסופו של דבר בעד הצעתו של הרצל.

⁴ במילים אחרות, ההתייחסות ההיתולית לתוכנית אוגנדה, הניכרת בימינו, ממשיכה למעשה מסורת ארוכת שנים. ההתייחסות העכשווית באה לידי ביטוי למשל בשירה הסטירי של שלישיית "מה קשור", שקטע ממנו מצוטט בראש מאמר זה, או באתר האינטרנט "אוגנדה" של המעצב תומר שוטלנד, המדמיין את ההשלכות התרבותיות של הקמת המדינה הציונית באפריקה (<http://uganda.shotland.co.il/uganda.htm>). כפי שמוכיחים הציטוטים שהובאו לעיל, עוד מראשיתה עוררה התוכנית תגובות הומוריסטיות, שיותר משהעידו על ביטחונה העצמי של התנועה הציונית, הן חשפו את חרדותיה.

⁵ על ההיסטוריוגרפיה הציונית כ"היסטוריה של מנצחים" ראו למשל רז'קרוצקין 1993, 39–42.

ההיסטוריון ישעיהו פרידמן (1994, 178) טוען כי מזרח אפריקה שימשה להרצל "תכסיס בלבד וקרש-קפיצה מדיני לארץ-ישראל... עיקר מטרתו היתה לזכות תוך כדי המשא ומתן עם ממשלת בריטניה בהכרה בתנועה הציונית, בהכרה ביהודים כעם, ולהביא את אנגליה בהדרגה למסקנה שפתרון השאלה היהודית אפשרי רק בארץ-ישראל".

גם אם פרידמן צודק בהנחותיו, הוא מתעלם לגמרי מכך שאפריקה — כמקום גיאוגרפי, כדימוי, כהזיה — הבליחה מדי פעם בכתיבתו של הרצל בעוצמה מפתיעה, אפילו לפני שנידונה תוכנית אוגנדה בקונגרס: מהמכתב המעריץ שכתב לארכי-אימפריאליסט הבריטי ססיל רודס בינואר 1902 ("אתה היחיד שיכול לעזור לי עכשיו... מה פתאום? משום שמדובר בעניין קולוניאלי") ועד הרעיון שהעלה ביולי 1903, לפנות למלך ליאופולד בהצעה ליישב יהודים בקונגו הבלגית ("למדינת קונגו קרקעות די והותר").⁶ אפשר רק לשער כיצד היתה נראית הגרסה הציונית ללב המאפליה של ג'וזף קונרד, אבל אין צורך להרחיק עד שנת חייו האחרונה של הרצל כדי להיווכח שחלומות בהקיץ על אפריקה עיצבו את חזונו הציוני. אדרבה, פנטזיה אפריקנית מובהקת הופיעה כבר בדפיו הראשונים של היומן שהחל הרצל לכתוב ביוני 1895. "זה כמה זמן אני שוקד על יצירה שאין שיעור לגדולתה", הצהיר בפתח יומנו: "היום אינני יודע אם אגיע לסיומה. היא נראית כחלום אדיר" (הרצל 1997, 55). וכאן הוא עורך הקבלה מפתיעה: "סטנלי ריתק את העולם בספר-המסע הקטן שלו *How I Found Livingstone*, וכשחדר אל תוך היבשת השחורה וחצה אותה, נרגש העולם מאוד, כל בני התרבות. וכמה קלות-ערך הן היוזמות הללו לעומת זו שלי. היום עדיין אני צריך לומר: לעומת החלום שלי" (שם). כמה ימים אחר כך החליט "לעצב כובע מיוחד דוגמת כובעו של סטנלי" — כובע שעם קולוניאלי, שאותו יחבשו המתנחלים הראשונים של הארץ "לצורך האגדה [בעתיד]" (שם, 122).

מדוע דווקא מסעו של הנרי מורטון סטנלי לאפריקה, בחיפוש אחר המיסיונר דיוויד ליווינגסטון, הוא שעלה בדעתו של הרצל כשביקש להגדיר את טיב המשימה העצומה שניצבה בפניו? אולי משום שסטנלי היה עיתונאי כמוהו; אולי משום שכמו חידת היעלמו של ליווינגסטון, גם הבעיה היהודית שיוועה לפתרון דרמטי; ואולי משום שהלהט שאחז בהרצל באותה תקופה הזכיר לו את ההתרגשות שאפשר לחוש בעת מסע ביערות-עד אקזוטיים.⁷ אבל העובדה שהפרויקט הציוני מקושר בתודעתו של הרצל למסעה של משלחת אמיצה, עשויה ללא חת, אל לב היבשת השחורה רומזת כמובן גם לפנטזיה שלו להמיר את הגוף היהודי — החלוש, הנשי, הכהה — בגוף חסון, גברי ולבן. כפי שהראה דניאל בוויארין (2004), בדיוק מסיבה זו ביקש הרצל להפוך את היהודי לקולוניאליסט, או למצער לחבר משלחת היוצא אל אפריקה, שבה כל גוף לבן נראה תמיד לבן עוד יותר. תוכנית אוגנדה אפשרה לפתע לממש את החזון הזה: אפילו המתיישבים הבריטים במזרח אפריקה, שהתנגדו בתוקף

⁶ הרצל 1999, 368; 2001, 189.

⁷ על ליווינגסטון וסטנלי, ראו 117–145, Driver 2001, 68–89.

לרעיון, נאלצו להודות שהיהודי נמנה "עם הסוג הנחות ביותר של האדם הלבן" (Weisbord 1968, 84). על כך היה ודאי מעיר הומי ק' באבא, "Not quite, but still white". מאמרי זה הוא חלק ממחקר המתחקה אחר הקשרים המורכבים שבין הפרויקט הציוני לבין התרבות האימפריאלית הבריטית.⁸ המאמר סוקר את הפנטזיות הקולוניאליות כפי שבאו לידי ביטוי בעבודתה של המשלחת המיוחדת ששלח הקונגרס הציוני כדי לחקור את הטריטוריה במזרח אפריקה, את אוצרות הטבע, את אפשרויות הפיתוח ואת המצב הפוליטי. קריאה במגוון הטקסטים שהניבה ועדת החקר – דוחות רשמיים, ספרי זיכרונות, מכתבים, נאומים – תאפשר לשאול, מה הקשר בין הטקסטים הללו לבין ספרות המסע האימפריאלית (ספרים דוגמת כיצד מצאתי את ליווינגסטון [Stanley 1872] או ספרות ההרפתקה (מכרות המלך שלמה, הגארד [1881] [1971])? עד כמה אימצה התרבות הציונית את עולם הדימויים, התימות והפנטזיות שאפיינו את התרבות הקולוניאלית הבריטית באפריקה? ובמילים אחרות, מה היחס בין שתי הטריטוריות הללו, ארץ-ישראל ומזרח אפריקה? ומה מלמדת אותנו המשלחת על תשוקותיה החבויות של הציונות – התשוקה להיות לבן והתשוקה לממש את תכונות האופי המובחרות היכולות, כפי שנטען ב-*Jewish Chronicle*, להפוך אדם לקולוניסט?⁹

כדי לבחון את השאלות המורכבות הללו, אתמקד בעיקר בסיפורם של שני פעילים ציונים. הראשון הוא נחום וילבוש, מראשוני התעשיינים בארץ-ישראל, שהיה הנציג היהודי היחיד במשלחת למזרח אפריקה. ב-1963, שישים שנה לאחר שהציג הרצל את תוכנית אוגנדה בפני הקונגרס הציוני, פרסם וילבוש את ספרו המסע לאוגנדה, גרסה מפורטת ומעובדת של הדוח המקורי שלו מ-1905. קריאה בשני היומנים מלמדת על השינויים שחלו באופן שבו הבין או דמיין את עבודת המשלחת. השני הוא הסופר ישראל זנגוויל: תמיכתו העיקשת בתוכנית אוגנדה הביאה להקמתו של הארגון הטריטוריאליסטי היהודי (י"ט"א), אבל בעקבות הצהרת בלפור נטש זנגוויל את חלום ציון האפריקנית והפך לאחד התומכים הנלהבים ביותר ביישוב ארץ-ישראל. כפי שנראה, ההשוואה בין עמדותיהם של שני האישים בפולמוס אוגנדה חושפת את הקלות שבה אפשר להסיט את התשוקה הקולוניאלית מטריטוריה אחת לאחרת. אם ראשיתה של הפרשה בניסיון לדמיין את אפריקה

⁸ בהקשר זה, ראו בריוסף 2004.

⁹ אינני טוען כי האימפריאליזם הבריטי היה היחיד שהשפיע על החזון הקולוניאלי של הרצל בפרט ושל התנועה הציונית בכלל. ממילא ברור כי גם המעורבות הבריטית באפריקה במאה ה-19 – על כל המשתמע ממנה, מבחינה פוליטית, כלכלית והיסטורית – היתה מורכבת לאין שיעור מכל דימוי מונוליתי של "קולוניאליזם" או של "אפריקה". עם זאת, אין בכך כדי לערער על הנחת היסוד שלי: תוכנית אוגנדה הפגישה לראשונה ובמפורש בין השאיפות הציוניות להתיישבות לבין אינטרסים קולוניאליים בריטים; לכן, אי-אפשר לספר את "הסיפור הציוני" על אוגנדה בלי לבחון כיצד עיצב המפגש עם התרבות האימפריאליסטית הבריטית את תפיסת העולם הציונית, הן באפריקה והן בארץ-ישראל.

כארץ המובטחת, הרי בסופו של דבר היתה זו דווקא ההרפתקה האפריקנית שסייעה להגדיר ולחדד את מטרותיו ואת משמעותו של הפרויקט הציוני בארץ-ישראל.

2. "שלח לך מרגלים": אפריקה כארץ המובטחת

הקונגרס הציוני השישי, שהתכנס בבזל באוגוסט 1903, נערך בצל פרעות קישינב. האווירה היתה קודרת: בנאום הפתיחה שלו סקר הרצל את כישלון מגעיו הדיפלומטיים עם הטורקים ועם הבריטים. נראה כי אפסו הסיכויים להשיג צ'רטר ליישוב יהודים בארץ-ישראל או בחצי האי סיני. אבל אז זעזע הרצל את הנוכחים כשסיפר על הצעתו של שר המושבות הבריטי, ג'וזף צ'מברלין, להקים מושבה יהודית במזרח אפריקה "בתנאים כאלו שיאפשרו לחבריה לקיים את מנהגיהם הלאומיים" (Weisbord 1968, 79). לאחר האופוריה הראשונית נתקפו הצירים דאגה, ואז כעס וטינה. בניסיון לרצות את מבקריו הציע הרצל לשגר למזרח אפריקה משלחת שתבחן את הטריטוריה ותגיש לקונגרס דוח על סיכויי ההצעה הבריטית.¹⁰

שורה של קשיים, ובראשם כמובן מותו של הרצל ביולי 1904, עיכבו את מימוש ההחלטה. בסופו של דבר הוטל על שני פעילים ציונים, ליאופולד גרינברג בלונדון ופרופ' אוטו ורבורג בברלין, לארגן את המשלחת.¹¹ חברי המשלחת יצאו מברלין ברכבת אקספרס לבזל, שם חתמו ב-25 בדצמבר 1904 על חוזה המסדיר את אופן התנהלותה של המשלחת ואת תנאי התשלום. הם המשיכו ברכבת לטריאסט, הפליגו באונייה "אפריקה" של חברת הלייד האוסטרי ועגנו במומבסה ב-12 בינואר 1905. הם שהו בעיר יומיים, ארגנו רישיונות ושכרו חלק מהסבלים. קו הרכבת החדש שהשלימו הבריטים זמן קצר קודם לכן אפשר לחברי המשלחת לנסוע בנוחות לניירובי ומשם לנאקורו. ב-23 בינואר יצאו ברגל אל השטח שהציעו הבריטים, חבל גואס נגישו – אז חלק מפרוטקטורט מזרח אפריקה הבריטית והיום בצפון-מזרח קניה. הם הגיעו לטריטוריה עצמה ב-29 בינואר ושהו בה למעלה מחודש, במהלכו התפצלו לשלוש קבוצות כדי לחקור אזורים שונים של השטח. הם הפליגו מאפריקה בשבוע השני של מארס. הדוח שלהם, שהוגש במאי 1905, ראה אור בשתי גרסאות, אנגלית וגרמנית. הוא הוצג בפני הקונגרס הציוני בקיץ ועמו נסתם הגולל על התוכנית (וילבוש (Weisbord 1968 ; 1963).

המשלחת כללה שלושה חברים, שונים מאוד זה מזה. בראשה עמד בריטי, מייג'ור

¹⁰ את רעיון המשלחת העלו לראשונה הבריטים, שהציעו לציונים לשלוח לאפריקה ועדת חקר שתקבע, על סמך משא ומתן עם השלטונות המקומיים, איזה שטח מהפרוטקטורט ראוי להתיישבות היהודים. הרצל העדיף שהמשלה הבריטית היא שתגדיר את השטח, ורק אחר כך תישלח הוועדה. החלטה מפורשת של הקונגרס הציוני אסרה לממן את המשלחת מתקציב הקרן הקיימת, אוצר התיישבות היהודים או כל גוף ציוני רשמי; זו הסיבה שגיוס הכסף ארך זמן כה רב. ראו Gibbons, Kaiser, and Wilbusch 1905, 4; Weisbord 1968; Heymann 1977.

¹¹ על תרומתו של ורבורג למנגנון הקולוניאליסטי הגרמני ולמעשה הציוני, ראו Penslar 1990.

א' סנט-היל גיבונס, שלחם במלחמת הבורים ופרסם שני ספרים על מסעותיו באפריקה. החבר השני היה שוויצרי בשם אלפרד קייזר, יועץ לחברה הגרמנית לפיתוח צפון-מערב קמרון, שהשתתף אף הוא בכמה משלחות למזרח אפריקה ועבד כפרופסור למדעי הטבע באוניברסיטה בקהיר. השלישי היה נחום וילבושביץ (לימים וילבוש), מהנדס יהודי-רוסי שצורף למשלחת לאחר שגרינברג קבע, במכתב לדוד וולפסון, שמגווחך יהיה לשגר משלחת בלי לצרף אליה "אחד משלנו" – כלומר יהודי.¹²

וילבוש נולד ליד גרודנו שברוסיה ב-1879 והיה בנו של בעל טחנת קמח אמיד ונצר לשושלת ציונית מפוארת: אחותו היתה מניה שוחט, ממייסדות ארגון השומר;¹³ אשתו היה שושנה לבית פיינברג, אחותו של אבשלום פיינברג, איש ניל"י.¹⁴ בקיץ 1903, לאחר שהשתתף בקונגרס השישי בבזל, נסע וילבוש לארץ-ישראל והחל לחקור את הפוטנציאל הכלכלי והתעשייתי שלה. הוא החליט להקים מפעל למיצוי של שמן מגפת (כלומר שאריות הזיתים אחרי שעברו כבישה בבתי הבד הערביים). בברלין, לשם נסע כדי לגייס ידע טכני ומימון, פגש את רבורג, שהציע לו להצטרף למשלחת לאפריקה. עם שובו לפלסטינה הקים וילבוש את המפעל על מאה דונמים שרכש בעזרת בנק אנגלו-פלשטינה בכפר חדיאת בקרבת לוד. "ואני קראתי למקום בשמו התנ"כי מימי נחמיה: 'חדיד'", כתב וילבוש לימים (1963, 25). שמואל אביצור (1974, 32) טוען בספרו חרושת המעשה כי הקרקע נרכשה למעשה באדמת בית עריף, "מקום שלא היה קשור עם שם היסטורי בתולדות הארץ ועם ישראל. נ. וילבוש הסב את שם המקום ל'חדיד', שם יישוב ומבצר חשמונאי בפתח מוצאו של נחל אילון לבקעת אוננו... ובשם זה כינה כל הזמן את בית החרושת, עד אשר היישוב שהוקם ליד בית החרושת" – ושכלל מוסד חינוכי, חוות נטיעות של הקרן הקיימת וחוות ניסיונות – "קיבל את השם בן-שמן". המפעל, שנקרא תחילה "עתיד" וייצר שמן ובורית, נסגר כעבור כמה שנים בעקבות קשיים כלכליים, אבל בתום מלחמת העולם הראשונה הקים וילבוש בחיפה את מפעל "שמן" וניהל אותו עד שפרש ב-1951. ב-1963, כאמור, פרסם את הספר המסע לאוגנדה, שבו עיבד מחדש, בצורה מפורטת וציורית, את יומנו המקורי מאפריקה.¹⁵ הוא המשיך למלא תפקידים ציבוריים בעיר חיפה עד מותו בגיל 92.

¹² גרינברג לוולפסון, 21.11.1904, הארכיון הציוני המרכזי [להלן אצ"מ] W 78.
¹³ אחיו גדליהו היה מהנדס שתרים רבות לפיתוח התעשייה בארץ. אח אחר, משה, ממציא מצליח, היה בין מפתחי המרגרינה. אחותו פראניה נישאה ליוסף חזנוביץ, ממקימי בית הספרים הלאומי. ראו וילבוש 1963, 21–24. על מניה שוחט, ראו למשל גולני 2003. על הקשר בין אורינטליזם, ציונות ומגדר כפי שהשתקף בדמותה של זוהר וילבוש, בתו של נחום, ראו סלמון 2001.
¹⁴ גם סיפורה של משפחת פיינברג קושר בין וילבוש ל"אוגנדה" (כלומר ייצוג של המקום בתרבות הישראלית): בת דודתה של שושנה וילבוש, דורה בלוך לבית פיינברג, היתה בין חטופי מטוס אייר פרנס לאנטבה ביוני 1977. היא אושפזה בבית החולים ונרצחה בידי אנשיו של אידי אמין.
¹⁵ וילבוש השלים את כתב היד כבר ב-1955, כנראה במטרה לפרסמו במלאות יובל ליציאת המשלחת. כותרת כתב היד היתה "יומן וילבוש: חמישים שנה לאוגנדה". אלא שניסיונותיו למצוא מו"ל לא עלו יפה, והספר ראה אור רק כעבור כמה שנים. ראו תכתובת באצ"מ A 355/10.

שלושת חברי המשלחת היו שונים מאוד איש מרעהו. וילבוש (1963, 43) תיאר בספרו את רעיו למסע. על גיבונס כתב, "אדם כבן ארבעים, גבה קומה, זקוף, אלגנטי בתלבושתו ובהתנהגותו. אנגלי נוצרי טיפוסי מן הדור ההוא, שתקן וגאה, מנומס אבל לא נלכב". קייזר "היה בגיל שלמעלה מארבעים, קצר קומה ושמן, מתון וזהיר בחוות-הדעת... אדם ישר ונלכב ואני התיידדתי איתו למן הרגע הראשון" (שם, 44). וילבוש עצמו מצטייר בספר כצעיר שאפתן, נטול ניסיון אבל בטוח בעצמו, הגון אך בהחלט לא "נלכב". העובדה שקייזר התאסלם כדי להקל על עבודתו המדעית בחצי האי ערב חידדה את ההבדלים, משום שהפכה את השלישייה להרכב מייצג של שלוש הדתות המונותאיסטיות — דימוי המקצין כמובן את היסוד ההומוריסטי: נוצרי, יהודי ומוסלמי מפליגים יחדיו לאפריקה.¹⁶

החיבור בין שלושה גברים שונים כל כך — איש צבא גבוה ויהיר, מדען גוף וטוב לב, צעיר נלהב וחם מזג — מזכיר את משלחות החקר שיוצאות לתור את אפריקה ברומנסות אימפריאליות כגון מכרות המלך שלמה של רייזרד הגארד (1881 [1971]) או אפילו בארץ לובנגולו מלך זולו של נחום גוטמן (1939 [1970]). אלא שבעוד אצל הגארד ואצל גוטמן שלושת הנערים המגודלים קשורים זה לזה בעבותות של נאמנות וחיבה, על אף הבדלי המוצא והאישיות, הרי חברי המשלחת הציונית התקוטטו ביניהם ללא הרף. וילבוש טען לימים שגיבונס ניסה לרצות את שולחיו, ורבורג וגרינברג: "אנו חשדנו מלכתחילה שאין המאיוור חוקר נאמן, והארץ נראית לו בצבעים בהירים, כי רצונו למסור דוח חיובי, מפני ששולחיו בלונדון שילמו לו סכום הגון ומחכים ממנו לסקירה מלכת וסיכום יפה".¹⁷ גרינברג עצמו לא רווה נחת מעבודת המשלחת. "חוששני שהבחירה של ורבורג בשני הגברים — קייזר ווילבוש — לא היתה טובה", התלונן במכתב לוולפסון באפריל 1905: "הראשון שלח לי מכתב טיפשי בעליל על אודות מזרח אפריקה ואילו השני נסע לארץ-ישראל ונראה שאין בכוונתו להגיש דוח. אנחנו ניאלץ לסמוך במידה רבה על הדוח של גיבונס".¹⁸

המתיחות בין חברי המשלחת באה לידי ביטוי גם בדוח הרשמי, שכלל ארבעה חלקים שונים שלא בהכרח עלו בקנה אחד: שלושה דוחות שנכתבו בידי כל אחד מאנשי הצוות, ועוד דוח של גיבונס שניצל את מעמדו כראש המשלחת וצירף טקסט נוסף שבו פסל חלק ניכר מטענותיהם של שני עמיתיו. את עיקר הביקורת הפנה כלפי חוות דעתו של וילבוש,

המותירה בתודעה רושם של אכזבה עילאית. אדם צעיר שזה לו מסעו הראשון לאפריקה חוזר לאחר שהות קצרה בת שישה שבועות ומטיף בביטחון עצמי מתנשא... הדוח שלו הוא

¹⁶ בר בורוכוב (תש"ד, 83), במתקפה חריפה על התוכנית ועל יוזמיה, כינה את "האכספדיציה" האוגנדית בשם "טיול משעשע של שלושה תיירים".

¹⁷ וילבוש 1963, 92. גיבונס קיבל תמורת השתתפותו שכר של 750 לירות שטרלינג, ועוד כ-300 לירות שטרלינג לכיסוי ההוצאות. קייזר קיבל 6,000 מארק (כ-300 לירות שטרלינג), ואילו וילבוש עצמו לא קיבל כסף; גרינברג שיבח אותו בפתח הדוח וכתב כי מטרתו היחידה היתה "לשרת את הארגון הציוני, שבו הוא תומך ברצינות ובנאמנות" (Gibbons, Kaiser, and Wilbusch 1905, 4). ראו חוזה בין גרינברג, גיבונס והאחרים, אצ"מ 355/147.A.

¹⁸ גרינברג לוולפסון, 8.4.1905, אצ"מ W 78.

תוצר של הנחות פשטניות הנובעות מחווייה מוגבלת ובלתי מאורגנת, ואינני ממליץ להתייחס אליו ברצינות (Gibbons, Kaiser, and Wilbusch 1905, 19).

דומה שאכזבתו של גיבונס נבעה בראש ובראשונה מהדוח השלילי שהגיש וילבוש. גיבונס, על אף כמה הסתייגויות, היה אופטימי למדי באשר לסיכויים ליישב את חבל הארץ במהגרים יהודים. קייזר היה פסימי יותר, אם כי שמר במידה רבה על ניטרליות, ואילו וילבוש, לעומתם, שלל את האפשרות הזו מכל וכל. באשר פנה הוא ראה רק ארץ דלה ונטולת משאבים, שדות וגבעות מכוסים קש יבש. את הדוח שלו סיים בקביעה הנחרצת, "במקום שאין כלום, אין לעשות כלום" (שם, 90).

אין זה מפתיע אולי לגלות ששלושת חברי המשלחת לא הסכימו על הפוטנציאל הכלכלי הטמון בחבל הארץ ועל האפשרות לשכן בו מהגרים; אבל הם לא הצליחו להסכים ביניהם אפילו על מראה הנוף, גם כשסיירו בו יחד. כך תיאר וילבוש את הסביבה כיומיים הראשונים לשהותם בגואס נגישו: "מישורים שוממים ויבשים... אין עץ, אין מרעה" (שם, 59). גיבונס, לעומתו, קבע כי מדובר ב"אחת מפיסות הארץ המובחרות ביותר שבהן נתקלתי: גבעות עשב משתפלות עם שדות מרעה עבותים... הכל מלבד שממה" (שם, 19). לפעמים נמצאו סתירות פנימיות אפילו אצל אותו חבר משלחת. קיים פער בלתי מוסבר, למשל, בין הדוח המסווג יותר שהגיש גיבונס בסופו של דבר (למרות הטון האופטימי, ודאי שאי-אפשר היה לראות בו המלצה חד-משמעית לקבל את התוכנית הבריטית) לבין הדברים הנלהבים שהשמיע באוזני כתב סוכנות הידיעות רויטרס מיד עם שובו לאנגליה: "אין אזור בריא יותר באפריקה מהמקום שמציעה הממשלה לציונים. נראה שכמעט בלתי אפשרי להיות חולים שם. זהו אזור אידיאלי להתיישבות לבנים" (*Jewish Chronicle*, 7.4.1905).

לסתירות אלו אפשר להוסיף גם עדויות של אחרים, שביקרו בטריטוריה זו והעלו על הכתב את רשמיהם. סר הארי ג'ונסטון, חוקר נודע של אפריקה ועד שנת 1900 גם נציג מיוחד של הממשלה הבריטית באזור, טען שהקרקע המוצעת לציונים "מכוסה אדמת סחף עשירה; היא רוויית מים להפליא. במחוזות רבים אפשר לחשוב שהנך נמצא באזור פראי של אנגליה. האקלים כמעט מושלם... מעין קיץ מתון ונצחי, עם ממטרים באפריל" (*Jewish Missionary Intelligence*, February 1905). איש מחברי המשלחת, גם לא גיבונס, לא היה מוכן להרחיק לכת עד כדי כך. יתר על כן, אף שלושת חברי המשלחת הסכימו שהקרקע באזור טובה רק למרעה, ג'ונסטון טען בתוקף שהשטח יוכל להניב יכולי תבואה גדולים. מר סולסקי, אחד האיכרים היהודים שהתיישבו באזור, כתב ב-10 במאוס 1905 מכתב זועם ל-*Jewish Chronicle* ובו הצהיר שמדובר בארץ נפלאה, עתירת "יערות נהדרים, שפע של מים, קרקע טובה, אקלים בריא מאוד, וגם כוח עבודה זול... סירת בנאנדי, המחוז הקרוב ביותר לרמת גואס נגישו. לא יכולתי לעבור בכפר בלי שיציעו לי דבש וחלב וכמה כבשים" (*Jewish Chronicle*, 10.3.1905).

גם בלי האזכור המפורש הזה לחלב ולדבש, ברור כי הסוגיה שניצבה בלב הוויכוח על

תוכנית אוגנדה לא היתה רק שאלה אידיאולוגית או שאלה מעשית, אלא גם שאלה של ייצוג: עד כמה אפשר ומותר היה לדמיין את מזרח אפריקה כארץ המובטחת? הפעיל הציוני דיוויס טריטש, שקידם במרץ תוכניות ליישוב יהודים בקפריסין ובסיני כחלק מחזון "ארץ-ישראל המורחבת", הציג בקונגרס הציוני השישי מפה שהוכיחה כי אף על פי שהטריטוריה באפריקה מרוחקת מארץ-ישראל כמעט 3,000 מייל, הרי היא גובלת ממערב בבקעת אלג'יו, שהיא המשך טבעי של עמק הירדן ושל השבר הסורי-אפריקני ולכן יש לה זכות להיכנס לרשימת הטריטוריות של ארץ-ישראל הגדולה (וילבוש 1963, 42). בניגוד ל-*Jewish Chronicle*, שהציג את ארץ-ישראל ואת אפריקה כשני הפכים — ומכאן ההשוואה הקומית בין ציון לקיוויו — ראה טריטש בטריטוריה האפריקנית מעין שלוחה טבעית של ארץ-ישראל, כמו סיני או קפריסין.

ואמנם, גורמים רשמיים ניסו להאציל את עוצמתה הסמלית של ארץ-ישראל על השטח האפריקני. בטיטת הצ'רטר שניסח דיוויד לויד ג'ורג', עורך דין וחבר הפרלמנט הבריטי, נכתב כי השטח המוצע ייקרא "New Palestine" או כל שם דומה שעליו יחלט מעת לעת (Weisbord 1968, 74). ישראל זנגוויל, תומך נלהב של התוכנית, הציע כמה שמות אחרים, כולם תוצרים אופייניים של המפגש האירופי עם "העולם החדש": סיני החדשה, יהודה הבריטית, ארץ-ישראל הבריטית או יהודה החדשה.¹⁹ זנגוויל נהנה מאוד להשתעשע בהקבלה הסמלית בין אפריקה לארץ-ישראל: "יש אריות במזרח אפריקה, אבל מה יעשה יהודה ללא גור אריה יהודה? אבותינו נאבקו באריות, ומדוע לא אנחנו?" ובמקום אחר: "יש חיות פרא במזרח אפריקה, אבל בירושלים יש יצורים פראיים עוד יותר. יש פנאטים דתיים, מוסלמים ונוצרים, ובשום מקום לעולם לא נוכל להשיג ביטחון מלא" (Zangwill 1904, 49, 50–51). ההתנגדות הציונית לתוכנית הרגיזה ותסכלה את זנגוויל: "אילו גילו זהב במזרח אפריקה היו הרי היהודים נוהרים לשם חיש מהר" (*Jewish Chronicle*, 24.3.1905), רטן בפרפרזה על קביעתו מהקונגרס הציוני הרביעי; אגב כך הפך את ארץ-ישראל בחזרה לאפריקה.²⁰ המשלחת הציונית העצימה את האנלוגיה בין מזרח אפריקה לארץ-ישראל משום שהיא שכפלה, בזעיר אנפין — ואפשר לומר, בעקבות הרצל, "באופן מיניאטורי ומהופך"²¹ — את הסיפור המקראי על המרגלים ששלח משה כדי לתור את הארץ:

וידבר ה' אל-משה לאמר: שלח-לך אנשים ויתרו את-ארץ כנען אשר-אני נתן לבני ישראל איש אחד איש אחד למטה אבתיו תשלחו כל נשיא בהם... וישלח אתם משה לתור את-ארץ

¹⁹ זנגוויל לליטלטון (שר המושבות), 30.11.1905, אצ"מ 36/91.A.

²⁰ הניסיון להקריין את קדושתה של ציון על הטריטוריה האפריקנית מלמד כי אפילו במתכונתה החילונית, המודרנית והרציונלית ביותר, לא הצליחה האומיות היהודית (ואולי גם לא ניסתה) להתנתק לגמרי משורשיה הדתיים. בכך מתעצמת הזיקה האנלוגית בין הציונות לבין הפרויקט הקולוניאלי הבריטי, ששילב אף הוא בין אתוס הקדמה והציביליזציה לבין הלהט האוונגליסטי הדתי.

²¹ הרצל קיווה שההתיישבות במזרח אפריקה תוליד "אנגליה מהופכת בזעיר אנפין" (אילון 1975, 412). כלומר, בעוד שבאימפריה הבריטית המדינה-האם היא שייסדה את הקולוניות, אצל היהודים יתרחש תהליך הפוך, והקולוניות באפריקה תייסדנה את המדינה-האם בארץ-ישראל.

כנען ויאמר אֱלֹהִים עֲלוּ זֶה בְּנֶגֶב וְעֲלִיתֶם אֶת־הָהָר: וְרֵאִיתֶם אֶת־הָאָרֶץ מִה־הָיָא וְאֶת־הָעַם הַיּוֹשֵׁב עֲלֶיהָ הַחֹזֵק הוּא הַרְפָּה הַמַּעֲט הוּא אֶסְרֹב: וְמָה הָאָרֶץ אֲשֶׁר־הוּא יוֹשֵׁב בָּהּ הַטּוֹבָה הַיָּא אֶסְרֵעָה וְמָה הָעָרִים אֲשֶׁר־הוּא יוֹשֵׁב בָּהֶנָּה הַבְּמַחְנִים אִם בְּמַבְצָרִים: וְמָה הָאָרֶץ הַשְּׂמֵנָה הַיָּא אֶסְרִזָּה הַיִּשְׁבָּה עַץ אֶסְאִין וְהַתְּחֻזְקָתָם וְלִקְחַתְּמָם מִפְּרֵי הָאָרֶץ וְהַיְמִים יָמֵי בִּיכּוּרֵי עֲנָבִים (במדבר יג, א-כ).

כמו המרגלים, השבים מן הארץ ומדווחים שהיא טובה אבל גם רעה, ארץ זבת חלב ודבש אבל גם ארץ אוכלת יושביה, גם הדוח הציוני רצוף הסתירות וחסר העקביות מציג דימוי נזיל של הארץ, דימוי אמביוולנטי וחלומי. אם המרגלים המקראיים שבים עם אשכול ענבים ענק, גיבונס וחבריו מתארים קוצים גבוהים להפליא, עצים עצומי מידות, "חלקם בעל קוטר של כמה רגל, מטפסים לגובה של שמונים רגל ויותר" (Gibbons, Kaiser, and Wilbusch, 1905, 6). הם מספרים גם על מזיקים, זוחלים או ארבה, שמופיעים בכמויות אדירות, כמעט תנ"כיות, ומסוגלים "לכלות יבול שלם ביום אחד" (שם, 13).²²

נראה כי וילבוש עצמו היה מודע לאנלוגיה לסיפור התנ"כי: בגרסה הגרמנית של הדוח (אבל לא בגרסה האנגלית) הוא כינה את חבל הארץ בשם "The Promised Land" (שם, 63, 64). כוונתו היתה ככל הנראה סרקסטית: בעבורו, כציוני נלהב, היתה רק ארץ מובטחת אחת. ואמנם, כך יש להבין את הנימה המסויגת של חוות הדעת שהגיש. בעוד המרגלים המקראיים נתקפים חרדה או בלבול למראה פלאות הארץ, וילבוש מגיב תמיד במעין סבלנות יגעה, נרגז אבל לא ממש מאוכזב. הטון הזה מורגש עוד יותר בספר שפרסם ב-1963 (66): "כניסתנו לארץ המובטחת לא היתה מרהיבת-עין. השדות והגבעות מכוסים קש יבש; לא נראו עדרי-צאן וגם לא עדרי-כר; [את] מקום היער עם העצים הרמים תפשה חורשת עצים קטנים ועקומים ושיחים". ולמחרת: "מישור מכוסה עשב יבש, חורשות קטנות של עצים דלים ועקומים, ראויים רק להסקה, ושיחים שהיקשו את דרכנו; ... במקום שהקרקע גרועה צומח רק עשב חמוץ וגרוע, ושיחים במקום עצים יפים". אמרתי לכם, קובעת נימת דבריו של וילבוש: זו איננה הארץ המובטחת.

²² בר בורוכוב פיתח את האנלוגיה עוד יותר במאמרו "לשאלת ציון וטאריטוריה" (1905). בגרסה שלו, המקבילה המקראית למשלחת החקר של וילבוש איננה חבורת המרגלים, אלא יציאת מצרים וההתנחלות בארץ שבאה בעקבותיה: "כדי לבצע חקירה מוסמכת של הטאריטוריה, אנו חייבים קודם ליישב אותה. ומבחינה זאת יש לה לארץ-ישראל כל היתרונות על כל ארץ אחרת. לארץ-ישראל אין אנו נזקקים לשגר שום משלחות, בארץ-ישראל צריך פשוט לעבוד. שום חקירות לא תוכלנה לבוא במקום הידיעות היקרות של אותה משלחת אשר שיגרנו כבר פעם לארץ-ישראל. כן, כבר שיגרנו אליה פעם משלחת. בראשה עמד לא מר ווילבושביץ, אלא משה ויהושע בן-נון, צייד אותה לא מר גרינברג, כי אם הגורל ההיסטורי; ביצעו אותה לא שני נוצרים ויהודי צעיר אחד, אלא כל עם ישראל; וחקירותיה הצריכו לא שלושה חודשים, ולא שלוש שנים, ולא שלושה עשורים, אלא שלוש פעמים עשרה יובלות; ובסיומה של המשלחת קיבלנו לא דין וחשבון קלוש, כי אם מדינה עברית משגשגת עם יישוב של מליונים, גנים פורחים, שדות פוריים, כרמים וחוש-אזרחות מפותח מאוד" (בורוכוב תש"ד, 104-105).

למרבה האירוניה, דומה שוילבוש אינו ער למלכודת הטקסטואלית שטומן לו הסיפור המקראי: ככל שהוא פוסל בתקיפות רבה יותר את הרעיון שזוהי אכן הארץ המובטחת, ארץ זבת חלב ודבש, הוא בעצם מממש בצורה מפורשת יותר את הסיפור המקראי המקורי, משום שהוא הופך את עצמו לאחד המרגלים קטני האמונה המוציאים דיבת הארץ רעה, ואגב כך מתייחס לאפריקה כאילו היתה, אחרי הכל, הארץ המובטחת. הנה כי כן, דווקא סירובו של וילבוש להכיר באנלוגיה בין שתי הטריטוריות העצימה עוד יותר את הרלוונטיות שלה.

3. ארץ האדם הלבן: אפריקה כיבשת השחורה

כל זה מצביע על היכולת – או על הצורך, או אפילו על הסירוב – לקרוא את אפריקה כאילו היתה הארץ המובטחת, ארץ הקודש, כנען. אבל מה בדבר היכולת לקרוא את אפריקה כאילו היא אפריקה?

כאן אני חוזר לטענתו של גיבונס, שוילבוש הוא טירון גמור בכל הקשור לחקר היבשת השחורה, משום "שהוכיח שאין לו שום יכולת לדאוג לעצמו במשך אותם ימים ספורים שבמהלכם נדרש להסתמך על משאביו ועל תושייתו!" (Gibbons, Kaiser, and Wilbusch 1905, 20). יש דרך נכונה לחוות את אפריקה, גיבונס כאילו אומר, דרך ראויה להבין את אפריקה, אבל וילבוש אינו מכיר אותה, או שטרם הפנימה.

ומהי אותה "דרך נכונה"? אף על פי שהדוח שהוגש לקונגרס הציוני הוא טקסט מדעי ורשמי, גיבונס – שיצא לחקור את נהר הזמבזי בעקבות מחקרו החלוצי של ליווינגסטון – כותב בתנופה ובחיוניות של טייל מנוסה. גרסתו לאירועים מדגישה את ההתקדמות הליניארית של המשלחת ואת הסכנות השונות שארכו לחבריה, סכנות מסמרות שיער שאינן מבהילות טיילים ותיקים כמוהו, אלא להפך, משעשעות אותם ומסכות להם עונג. הוא הזכיר למשל עמק מסוים שאותו כינה "עמק האריות", שכן מעולם לא שמע כל כך הרבה אריות "מרוכזים במקום אחד כפי שהיה בשני הלילות שבהם חניתי כאן" (שם, 8). פעם אחר פעם הוא מטפס על גבעות כדי לסקור משם את הנוף הפנורמי, ומתאר בהתלהבות את הארץ שנחה "כמו מפה" מתחתיו – מימוש מושלם של מה שמרי לואיז פראט מכנה בשם "סצנת השליט-על-כל-שאני-רואה" (Pratt 1992, 201–208). גיבונס גם מעיר אינספור הערות מכלילות, במידה רבה גזעניות, על אודות הסבלים השחורים המוצגים כחוצפנים אבל גם כחסרי ישע, מעין ילדים מגודלים הנאלצים שוב ושוב לפנות לגבר הלבן כדי שידריך אותם ויסייע להם.

מבחינה זו, הדוח שהגיש גיבונס לשולחיו הציונים הוא פיתוח טקסטואלי של שני ספריו הקודמים. הראשון, *Exploration and Hunting in Central Africa, 1895–96*, הביא מידע רב על הציד באפריקה; על כריכתו הופיע איור דרמטי של אריה מזנק. השני, *Africa from South to North through Marotseland* (Gibbons 1904), ספר בשני כרכים שהוקדש לזכרו של ססיל רודס, נפתח בתיאור מפורט של חברי המשלחת, כולם אנגלים נועזים, נדיבים ועשויים ללא חת, בדיוק אותן תכונות שגיבונס חיפש לשווא

אצל וילבוש. גיבונס הרבה להתייחס בספרו לטבעם הפרימיטיבי של הסבלים השחורים. מפתח העניינים של הספר כולל, תחת "boys" (כלומר משרתים שחורים בכל גיל), את ערכי המשנה הבאים: "חשדנים", "חסרי מנוחה", "נטישתם הצפויה", "תאבת הבצע שלהם, קיבלו את עונשם על", "בורחים", "פחות ברננים" ו"נער אחד מת לאחר שננטש בידי עמיתיו" (שם, כרך שני, 275).

גיבונס הציג אפוא את מסעה של המשלחת הציונית למזרח אפריקה כחוויה צבעונית, אקזוטית וסוחפת. גרסאות דומות של המסע הופיעו גם בסיפורים שנפוצו במזרח אפריקה על הקשיים והסכנות שנתקלה בהם לכאורה המשלחת הציונית. אלספת' האקסלי (Huxley, 1935), הביוגרפית של בכיר המתיישבים הבריטים בקניה, לורד דלמיר (Delamere), מספרת בביוגרפיה שבתחילת 1904 נפגשו המתיישבים הלבנים בקניה עם סר צ'רלס אליוט, הפקיד הבריטי העליון באזור, כדי להביע את מחאתם על התוכנית למסור שטח ליהודים. אליוט השיב בנימה מסתורית-משהו כי הוא משוכנע שהמתיישבים הלבנים "יוכלו להראות לחברי המשלחת הציונית דברים רבים שלא היו רואים בנסיבות אחרות" ("many things that they would not otherwise see"). על פי גרסתה של האקסלי, המבוססת על שיחות עם מקומיים בקניה, המשלחת הציונית זכתה לליווי צמוד של קצין מטעם משרד החוץ הבריטי ושל מתיישבים לבנים. היות שחברי המשלחת לא היו רגילים לצעוד, "הם נוכחו במהרה לדעת שיבלות הן עינוי כואב". בלילה החריד את המאהל עדר ענק של פילים, שחלף בסמוך; למחרת, על פי האקסלי, נתקלו בקבוצת לוחמים של שבט המסאי, צבועי פנים ועטויי בגדי מלחמה, כולל "נוצות בת-יענה ארוכות", "צמידי רגל מפרוות שחור-לבן של קוף קולובוס", "גפיים חשופים נוצצים בשמן קיק ואדמת אוכרה אדומה". הלוחמים הקיפו את חברי המשלחת תוך יללות עזות ונופפו בחניתותיהם. הם עזבו רק לאחר שהמתיישבים הלבנים התערבו, אבל לא לפני שפצחו בריקוד מלחמה:

בעוד הקצב מתגבר הלכו תנועותיהם והפכו עזות יותר ויותר, פניהם התעוותו בזעם גלוי לעין. חברי המשלחת הביטו במיאוס בערבוביה הפראית של גפיים אדומים, מרוחים בשומן ומסוחררים, נוצות יען מתנופפות וחניתות נוצצות (שם, 124).

גם בלילה ההוא לא ישנו: נהמות של אריות נשמעו בבירור, ולמחרת בבוקר נמצאו עקבותיהם בסמוך לאוהל. המתיישבים, שלא החמיצו הזדמנות להגביר את תחושת החרדה, סיפרו לחברי המשלחת על האריות הידועים לשמצה של טסאבו (Tsavo) שטרפו עשרות מהפועלים שהקימו את קו הרכבת החדש. "המשלחת שהתה ברמה רק כשלושה ימים", סיכמה האקסלי, "הם חזרו לאנגליה ודיווחו שהאזור איננו מתאים ליישוב פליטים מרוסיה" (שם, 125).²³

²³ כפי שמציין וייסבורד (Weisbord 1968, 211–212), גרסה דומה של הסיפור מופיעה גם אצל היל (Hill 1950, 275–279).

הגרסה הזו ציורית להפליא, אך מופרכת: הדוח המפורט של המשלחת איננו מזכיר ליווי של מתיישבים; אין שום עדות לתקריות עם לוחמי המסאי או עם חיות הפרא;²⁴ וברור, מעל כל ספק, שחברי המשלחת שהו באזור כמה שבועות ולא שלושה ימים. הם אמנם נתקלו, עם שובם לכיוון נאקורו, בקבוצה קטנה של שודדים משבט הנאנדי, אבל היה זה אירוע קטן וחסר חשיבות שאינו דומה לתיאור הצבעוני של האקסלי (Weisbord 1968, 209, 212). יותר מכל דבר אחר, הנרטיב של האקסלי הוא פנטזיה המלמדת מעט מאוד על אודות המשלחת עצמה, אבל חושפת את אופיים של המתיישבים הלבנים, את האופן שבו הם מסוגלים לדמיין חבר משלחת ציונית (עצל, חלוש, פחדן) ואת האופן שבו הם תופסים את המסע האפריקני (מלא סכנות, חיות טרף ו"ילידים"). הטקסט של גיבונס איננו מתאר אמנם את המפגש עם שבט המסאי או את ריקוד המלחמה, אבל כפי שכבר ציינתי, מהרבה בחינות – טון, אתוס, רוחב יריעה – הוא מזכיר מאוד את גרסתם של המתיישבים הלבנים: הוא היחיד מבין השלושה שמתאר בפירוט את המפגש עם אריות ופילים, והוא גם היחיד שחולק את הפנטזיה על אודות היהודי שאינו כשיר למסע האפריקני.

גרסתו של וילבוש, לעומת זאת, כפי שהיא מופיעה בדוח הציוני, לקונית הרבה יותר. גם הוא מזכיר מדי פעם חיות בר שנתקל בהן – כולל אריה אחד, "במרחק כאלף צעדים מהמחנה" (Gibbons, Kaiser, and Wilbusch 1905, 64) – אולם סיפורו חף מאותה התרגשות הרוחשת בטקסט של גיבונס. בגואס נגישו של וילבוש שום דבר אינו קורה: "למרכה הצער, בגלל אופייה השומם והמדברי של הארץ כמעט שלא היה מה לגלות או לחקור", הוא כותב (שם, 68). בעוד גיבונס מדגיש דווקא את ההתקדמות הליניארית, וילבוש נע במעגלים, או בסיוורים קצרים בני יום אחד שיוצאים מהמחנה בבוקר ושבים אליו עם ערב. היעדר הליניאריות נובע כמובן מטיבן הספציפי של המשימות שהוטלו על וילבוש, אבל אפשר לקרוא את הטון היבש שלו כריאקציה, כניסיון לחתור תחת הקונבנציות של ספרות המסע הבריטית על אפריקה: אולי משום שבעבור יהודי, שאלת אוגנדה היא סוגיה "רצינית" שאינה קשורה, לכאורה, לסיפורי הרפתקה תפלים; אבל אולי גם משום שהתנגדותו הנחרצת לתוכנית איננה מאפשרת לו וילבוש להכיר בקיומה של התשוקה הקולוניאלית למצות את ההרפתקה האפריקנית עד תומה.

וילבוש לועג בעצם לדימוי "ארץ האדם הלבן" (White Man's Land), המופיע שוב ושוב בתיאורים בריטיים של האזור. גיבונס טוען שוילבוש הוא טירון מוחלט בכל הנוגע לחקר אפריקה. וילבוש, מצדו, לועג לאובססיה האנגלית בכל הקשור לציד, אובססיה שניכרת היטב בטקסט של גיבונס. רוב רובה של האנושות שונה מאוד מהקולוניאליסטים האנגלים, הוא כותב: מה שמעניין את בני האדם הוא היכולת לפרנס את עצמם בדוחק, לא "האקלים הנהדר או אזורי הציד הנפלאים" (שם, 72). בספרו, שראה אור כמעט שישים שנה לאחר

²⁴ במכתב ששלח לווייסבורד ב-1965 הבהיר וילבוש חד-משמעית כי המתיישבים המקומיים לא ליוו את המשלחת וכי המפגש עם לוחמי המסאי לא התקיים מעולם. ראו Weisbord 1968, 311.

מכן, כתב וילבוש (1963, 41), "הרמה הזאת, המכוסה עשבי-פרא ומלאה חיות-בר, נראתה כגן-עדן רק בעיני אנגלי חובב-ציד"; ושוב:
 הסתכלתי בסביבה השוממה ונזכרתי בדבריו של... ג'ונסטון, שקראתי השבוע; הוא מכנה את המקום 'אזור העתיד לשוב האדם הלבן', מפני שהוא בלתי מיושב על-ידי ילידים שחורים ומפני אקלימו הקריר בתוך הקלחת הטרופית. כל זה נכון, אבל שואל אני: ממה יתפרנס היישוב הלבן? רק חובב-ציד אנגלי יכול להמליץ על מקום כזה (שם, 84).

אלא שאם וילבוש מלגלג על אופיו ה"לבן" של גיבונס, שאינו מסוגל לפרש את המציאות סביבו אלא כג'נטלמן בריטי העסוק עד מעל לראשו בציד, הרי גיבונס, מצדו, מעיר שאצל וילבוש "הכל מתואר תמיד מבעד לעיניו של בנו של בעל אדמות רוסי". מהאופן שבו תיאר וילבוש את הנהרות האפריקנים הקטנים, "דומה שהכותב ציפה לראות את נהר הוולגה והדנובה" (Gibbons, Kaiser, and Wilbusch 1905, 20). תיאור זה, שמעלה על הדעת את המפגש האירופי עם ארץ-ישראל, טומן בחובו פרדוקס הקשור למשמעותו החמקמקה של מושג ה"לובן" בהקשר היהודי: מצד אחד, היהודי אינו מסוגל להעריך את הנוף האפריקני משום שהוא אינו לבן דיו, כלומר אינו נועז, כשיר פיזית או בעל תושייה; מצד אחר, השקפותיו המסולפות של היהודי בנוגע לאפריקה נובעות מכך שהוא מעודן מדי, אירופי מדי, כמעט אפשר לומר — לבן מדי.²⁵ זהו הרגע שבו דימוי ה"יהודי" העולה מכתבתו של גיבונס — והמוצג, במידה רבה, כהיפוכו המוחלט של הגבר האנגלו-סכסי האמיץ — מקבל גם ממד מגדרי, מהסוג שפגשנו למשל בנוירוזות של הרצל על הגוף היהודי.²⁶ שהרי מה לבן יותר מגוף גברי לבן? כמובן, גוף של אשה לבנה (ולמותר לציין שאפריקה הפראית והמסוכנת איננה מקום ראוי לנשים לבנות ומעודנות).

הקושי להגדיר במדויק את צבעו של היהודי מעורר שאלה מתבקשת: אם זוהי ארץ אידיאלית בעבור האדם הלבן, האם היהודי לבן דיו בעבורה? זננוויל למשל הפגין עניין אובססיבי בשאלה זו. ב-1906, במסגרת פעילותו ביט"א, פנה לג'ונסטון בבקשה לדון מחדש בתוכנית ליישוב יהודים במזרח אפריקה. מכתביו חושפים את פנטזיית ה"לובן" של הסופר היהודי:

האימפריה הבריטית היא במידה רבה אימפריה שחורה; ב-13 מיליוני המיילים המרובעים שהיא כוללת, יש פחות מאדם לבן אחד לכל מייל מרובע. בנסיבות אלו אני משער שתוספת של אוכלוסייה לבנה חזקה תביא ברכה אפילו לאימפריה הכבירה שלנו...

²⁵ מובן שההבדלים בין גישתו של וילבוש לגישתו של גיבונס משקפים גם את הפער שבין תפיסת הנוף הרוסית (והדגש על מרחבים פרושים, עצומים) לבין הפרספקטיבה האנגלית (נופים מקוטעים ומגודרים, דגש על ציד ועל אקזוטיקה).

²⁶ על הפנמתו של הרצל את הדימוי האנטישמי של היהודי המעודן והנשי, ראו למשל בוירין 2004; גלזמן 1997.

היות שאנגליה אינה יכולה להשיג יותר מאוכלוסייה זעירה של בריטים [למזרח אפריקה], אינני יכול לראות כיצד או מנין היא יכולה להשיג אוכלוסייה לבנה טובה יותר מאתנו.²⁷

דוגמה טיפוסית להלך המחשבה של זנגוויל אפשר למצוא גם בתכתובת שניהל לקראת קונגרס הגזעים הבינלאומי (Universal Races Congress) שנערך באוניברסיטת לונדון ב-1911. זנגוויל התרעם על כך שהמארגנים הציבו את היהודים בקצה האוריינטלי וה"צבעוני" של הרצף הגזעי. למרות מחאתו, שמו הופיע בסופו של דבר בתוכנייה בראש רשימת הנציגים מאסיה, מאפריקה, מהקריביים ו"שחורים אמריקנים".²⁸ האובססיה של זנגוויל בנוגע לצבעו הלבן של היהודי מקבלת גוון אירוני במיוחד כאשר מביאים בחשבון את הופעתו החיצונית, כפי שתיאר אותה למשל הרצל (1997, 258) בתום פגישתם הראשונה בנובמבר 1895:

ישראל זנגוויל חזות של אפריקני ארך-חוטם, שערו שחור משחור, עם פסוקת באמצע, צמרי מאוד... אנו נוטים להסכים על עיקרי הדברים. הוא גם בעד עצמאותנו הטריטוריאלית. ואולם הוא מתעקש על ההיבט של הגזע, שאותו לא אוכל לקבל, ודי אם אביט על עצמי ועליו.

4. האוהל הירוק: אפריקה והחלוץ היהודי

כפי שראינו, קריאה בדוח שהגיש וילבוש ב-1905 חושפת כמה מההבדלים התרבותיים והאידיאולוגיים בינו לבין גיבונס והמתישבים הלבנים במזרח אפריקה. אלא שדווקא משום כך חשוב לשים לב כי הנרטיב המאוחר יותר של וילבוש, המסע לאוגנדה (1963), כבר רחוק מאוד מהדוח המקורי שלו. זו איננה רק שאלה של סגנון — הכרונולוגיה המדעית היבשה הופכת כאן לסיפור הרפתקאות — אלא גם של פרספקטיבה, של אתוס. יחסו המתנשא כלפי הסבלים השחורים, תיאורי הנוף הפנורמיים, ובאופן כללי, הטון האנרגטי של הסיפור — כל אלה יוצרים נוסח שמזכיר עתה הרבה יותר את גרסתו של גיבונס לאירועים. אין פלא שבספר מתואר למשל מפגש מסמר שיער עם אריה:

והנה מרחוק שיחים גבוהים, וציפורים דומות לעורבים מסתובבות באוויר, עולות ויורדות. "שם ישנה נבלה, בלי ספק", אמר קייזר; "מעניין לראות איזה מין חיה הוא". התקרבו. על-יד השיח שכבה איילה אפורה טרופה, ועל גבה וצווארה דם אדום. "האיילה נטרפה כעת על-ידי אריה. הוא שבע", אמר קייזר, "ונמצא בקרבת מקום, כשינוח, יתחיל בסעודה". עוד לא הספיק קייזר לסיים את פסוקו, והנה אריה קפץ מן השיח הקרוב, כעשרה יארד מאיתנו, וברח. המשרת נפל לארץ מרוב פחד, יחד עם הרוכה. אני נדהמתי מהרגע הראשון, לא ידעתי מה לעשות, אך בעוד רגע האריה כבר היה רחוק מאיתנו. המאורע עשה עלי רושם רב ונשאר חקוק בזיכרוני (שם, 91-92).

זנגוויל לג'ונסטון, 15.2.1906; 21.2.1906, אצ"מ A 36/125.

27
28
ראו Rochelson, Forthcoming. בין מארגני הקונגרס היה גם ההוגה האנטי-קולוניאלי השחור ויליאם דיבוא (W.E.B. Du Bois).

המאורע אולי נותר חקוק בזיכרונו של וילבוש, אבל עובדה היא כי המפגש הדרמטי עם האריה אינו מופיע בדוח המקורי מ-1905 (למרות שאריה אחר, שנצפה במרחק אלף צעדים מהמחנה, דווקא מוזכר). תחושת ההרפתקה המאפיינת את הגרסה המאוחרת והמתוקנת באה לידי ביטוי בנכונותו של וילבוש לחשוף את המצוקות והחרדות שצונזרו, מטבע הדברים, בטקסט המקורי. רגעי המשבר הללו התעוררו במיוחד לאחר ה-30 בינואר 1905, משהתברר לחברי המשלחת שאם ברצונם לסקור את רוב הטריטוריה, יהיה עליהם להתפצל לשלוש קבוצות נפרדות; סוכם שקייזר, שעשה את דרכו צפונה, הוא זה שיקים מחנה וימתין לאחרים. בפרק שכותרתו "אני הולך יחידי" – יחידי, כלומר מלווה בשבעה סבלים, בטבח, בלוחם מסאי חמוש ברובה וב"נער המשרת שלי" (שם, 68) – וילבוש מתאר את התלאות שפקדוהו. המזון אזל, הסבלים נואשו והוא עצמו איבד את דרכו:

עברתי כשלושה מילין, ואת המחנה לא גיליתי. גם את המשך השביל לא מצאתי. הייתי צמא, ליד אפיק יבש פגשתי עדר גדול של איילים, אבל מים לא היו בו. ההר נראה לי קרוב מאוד, אין היגיון ללכת הלאה מערבה. פניתי צפונה והמשכתי מילין אחדים. עייפתי כל-כך, שנפלתי ארצה והשתרעתי בלי לזוז. והנה ציפור גדולה, מין נשר, חג באוויר מעל ראשי. כנראה חשב אותי לפגר מת, והוא יורד עלי בסיכובים למטה. התעוררתי, קפצתי על רגלי וקידמתי את הנשר בירית אקדח (שם, 78).

מקרה מטריד שאירע כמה ימים קודם לכן כמו בישר את הקשיים הללו:

בלכתנו במישור, בשדה ריק, בלי עצים ובלי בעלי-חיים, רק קש יבש מסביב ושמש לוהטת מלמעלה, ראינו פתאום מרחוק עץ, בגודל של עץ-שיטים, ועליו פרי עגול, גדול ומופלא ומבריק מלובן בזוהר השמש. ניגשתי אליו ונדהמתי. זה היה עץ-שיטים בלי עלים, ועל ענפיו תקועות גולגלות אדם, עשרות גולגלות, שהתנוצצו באור השמש החזק. המחזה היה איום ורב-רושם. אינני מאמין באמונות הבל ובסימנים רעים, אבל חייב אני להודות כי למן הופעת האות המבהיל הזה נשתנה מזלו של מסעי לרעה (שם, 73).

הסצנה הזו מחזירה אותנו להקבלה בין אפריקה לבין הארץ המובטחת: הפחד מפני קניבליזם, שאופייני למפגש עם פלאות העולם החדש, מהדהד כבר בדימוי המקראי של "ארץ אוכלת יושביה", אם שופעת חלב המכלה את ילדיה (פרדס 2001, 91; Greenblatt 1991, 136). עם זאת, תיאור העץ נשמע כאילו נלקח מספר של ריידר הגארד (אולי אפילו מספר של גוטמן), כאילו וילבוש, חמישים שנה לאחר מסעו המקורי, מסוגל סוף-סוף להודות בקשיים שנאלץ להתמודד אתם (קשיים המאששים את טענותיו של גיבונס), ובתוך כך גם לגולל מעשייה מצמררת שכוללת מפגש עם חיות טרף, ילידים סוררים ורגעי משבר.

במילים אחרות, בעוד הדוח המקורי מ-1905 מנסה לערער על הקשר בין שתי הטריטוריות הללו, ארץ-ישראל ומזרח אפריקה (מערער, כפי שראינו, ואגב כך דווקא מנציח את הקשר), הרי הטקסט המאוחר יותר, המסע לאוגנדה, כבר מציע פרספקטיבה אחרת, כזו המפנימה את הקונבנציות של ספרות ההרפתקה האימפריאלית. דומה שמימוש החזון

הציוני בארץ-ישראל אפשר לוילבוש לקבל על עצמו את עולה של החוויה האפריקנית ולתת סוף-סוף דרור לפנטזיות שלו: אולי משום שעכשיו אפשר להודות כי אכן טובה ארץ אפריקה מאוד (לפחות בכל הנוגע לציד או להרפתקה) בלי לסכן את חזון שיבת ציון; ואולי משום שמי שחווה את ההרפתקה הציונית בארץ-ישראל יכול עתה להבין טוב יותר את טיבה של ההרפתקה הקולוניאלית באפריקה.

הזיקה בין שתי ההרפתקות באה לידי ביטוי בספר המסע לאוגנדה בתיאור הפגישה בין חברי המשלחת למתיישב יהודי באזור – סמוך מאוד לגבול "הארץ המיועדת", כפי שקורא לה וילבוש (1963, 62) – אחד מתוך קבוצה קטנה של איכרים יהודים שהתיישבו במזרח אפריקה בשנים הראשונות של המאה ה-20:

כבר בהופעתו הראשונה עושה מר לונדון רושם טוב. איש כבן שלושים, יפה-קומה ובריא, במראהו ובתלבושתו חלוץ. הוא מדבר אנגלית רהוטה, כי בהיותו ילד היגר מקובנה לאמריקה וזמן רב גר בדרום-אפריקה. הוא נלאה מערמומיות המסחר ומן החיים הסואנים של העיר וברח עד הנה, ורוצה ליצור במקום הנידח הזה חיים חדשים על קרקע בתולה, כהבנתו וכרצונו ובכוח עצמו. אינו נשוי ואינו חושב כי אשה אירופית בכלל ויהודיה בפרט תסכים לגור במקום פראי כזה. כבואו גר באוהל שהביא איתו, אחר-כך בנה לו צריף מסבכות של ענפים מטויחים טיט עם גג קש, הכניס לתוכו את האוהל ועשה את כל הריהוט, את המיטה והכסא והשטיח על הרצפה, מעורות של איילות... לונדון אומר שהוא היה מאושר אילו חבל גואס-נגישו היה הופך למרכז יהודי, ואין הוא מייחס חשיבות גדולה להתנגדות המתיישבים, שהם בדרך כלל הרפתקנים ומצטברים מפסולת החברה הבריטית...

הפגישה עם החלוץ לונדון, איש בריא בגופו ובמחשבתו, ההולך בלי אימה ופחד לשנות מעשי בראשית במקום הפראי הזה, דוגמת רובינזון קרוזו, עשתה עלינו רושם כביר... התלהבתי מאוד ממצייאת מתיישבים יהודים במקום הזה, בתוך יערות-עד, בין כושים פראים וחיות-טרף, יהודים החיים בצורה פרימיטיבית בצריפי-טיט ומתכוננים להשתקע כאן וליצור חיים חדשים ולשנות פני בראשית. התקנאתי בהם, וחשבתי כי חלוצים כאלה צריכים לבוא ולהשתקע בארץ ולמלא את שורות הביל"ויים שהתמעטו, ולעודד את רוחם של בני המושבות שהתרופף ודבקו בו שאיפות מטריאליסטיות ורעיונות טריטוריאליסטיים (שם, 54–56).

בעיבוד זה של הטקסט המקראי, החלוצים הציונים הצעירים בארץ-ישראל הופכים לדור המדבר, עייפים וחלושים מכדי לקחת על עצמם את משימת בניין האומה. כאשר וילבוש מודה שהוא "מתקנא" בלונדון וביתר האיכרים היהודים באפריקה הוא טוען לא רק שהם מחויבים הרבה יותר לפרויקט הפרחת השממה, אלא גם שהפרויקט הקולוניאלי שלהם הוא תובעני יותר, אותנטי יותר, הדבר האמיתי (ושימו לב לביטוי, "לשנות פני בראשית"). רק החלוץ מאפריקה, אותו רובינזון קרוזו מודרני, יכול להתוות את הדרך ולשמש מופת בעבור אלה המעורבים במפעל הציוני בארץ-ישראל.²⁹

²⁹ זהוהו בין הפרויקט הציוני לבין סיפורו של רובינזון קרוזו לא היה חדש. בריאיון שהופיע בירחון

סיפורו של החלוץ לונדון ותיאור "הווילה בג'ונגל" שלו מדגימים את הקלות שבה יכולות שתי הטריטוריות הללו, אפריקה וארץ-ישראל, להתמזג או להתחלף; הקלות שבה אפשר להסב אנרגיה קולוניאלית ממרחב אחד למשנהו. מעניין שגם וילבוש מבצע את ההסטה הזו, לפחות באופן סמלי, כאילו ההרפתקה האפריקנית היא מעין חזרה גרלית לקראת הפרויקט הציוני. כך כותב וילבוש ב-1963:

ביום 20 בינואר 1905 נתקבלו החפצים מנאירובי והקימונו אוהלים. אוהלי היה מבד ירוק, מרובע ויפה ועם רהיטים מתקפלים, מיטה ושולחן וכסא וקערה, הכל מבד ירוק והכל מתקפל. שמחתי על זה מאוד, ובשובי מן המסע לארץ לקחתי אתי הכל והעמדתי את האוהל על אדמת בית-עריף (כיום בן-שמן) למשך הקיץ 1905, כשבנתי שם את בית-החרושת הראשון למיצוי שמן-זית מגפת ונהנתי מן האוהל ומן הרהיטים האלה במשך חודשים רבים בארץ (שם, 52).

לאחר שרכש אדמה ערבית במימון בנק אנגלו-פלשתינה (או בשמו המקורי, הבנק הקולוניאלי היהודי), ולאחר שערך את ריטואל מתן השם (המוכר כל כך, הן מהמקרא והן מהמפגש הקולוניאלי), יכול וילבוש להתרווח מחדש באוהלו הירוק, שהופך את הפרויקט הארץ-ישראלי למעין המשך טבעי, מתבקש, של ההרפתקה האפריקנית. וילבוש מסרב להודות כי אפריקה יכולה להיות הארץ המובטחת, אך לארץ המובטחת הוא ניגש כאילו היתה אפריקה. אבל גם ההיפך הוא הנכון: מסעו הוא מעין שכפול מורכב של יציאת מצרים, שבה מגלמת היבשת השחורה את המקום שממנו צריך לצאת, אבל גם את היעד שאליו יש להתור.³⁰

5. למה לא אוגנדה: אפריקה כארץ ללא עם

אפריקה מספקת ציוד מועיל למתיישב היהודי בפלסטינה: אוהל מתקפל, אבל גם תפיסות גזעיות, אתוס קולוניאלי ובעיקר מושג טוב יותר בנוגע לטיבה של הארץ הנדרשת. כאן, בדיוק בנקודה זו, מהפך הדוח של וילבוש את הסיפור המקראי. בספר במדבר (יג, כט) הארץ אינה טובה משום שהיא מיושבת: "עמלק יושב בארץ הנגב והחתי והיבוסים והאמרי

הנוער הציוני *Young Israel* ביולי 1898, אמר הרצל כי "בזמן הזה אנוסוה תנועתנו לפסוע ולהבקיע דרך בין סבכי-שיחים... כל המכשירים שאנו צריכים להם, אנו מוכרחים ליצור אותם בעצמנו, כמו רובינזון קרוזו באי שלו — קוראיכם ודאי יבינו רמיזה זו. בימים הבאים יהיה סיפור התפתחותה של הציונות כרומן נפלא" (הרצל 1961, 223–224). הרצל אמר את הדברים בהתייחס למאמציו להקים "אוצר התיישבות היהודים", כלומר הבנק הקולוניאלי היהודי, לימים בנק אנגלו-פלשתינה.

חשוב להדגיש שסצנה זו חושפת לא רק את הזיקה בין הפרויקט הציוני לבין הקולוניאליזם הבריטי באפריקה, אלא גם את ההבדלים ביניהם, למשל הצורך לרכוש את האדמה בכסף מלא ולא להשתלט עליה בכוח. על שאלת הקשרים בין הציונות לקולוניאליזם ראו, בין היתר, פפה תשנ"ח; בראלי 2003; Penslar 2001.

יושב בהר והכנעני יושב על-הים ועל יד הירדן"; בדוח של וילבוש, לעומת זאת, הארץ איננה טובה משום שהיא ריקה. כך קובע וילבוש ב-1905:

המאפיין העיקרי והמובהק ביותר של הטריטוריה המדוברת הוא היעדרה המוחלט של כל אוכלוסייה... אם הטריטוריה המוצעת אכן היתה אחת הארצות היפות ביותר בעולם, כפי שטען למשל סר ה' ג'ונסטון, סביר להניח שהטריטוריה היתה שייכת לשבט החזק ביותר שיכול היה להתאים את עצמו לארץ. השבט הזה, בהתאם להבטחתו של ה' למין האנושי, צריך היה לפרות ולרבות ולמלא את הארץ (Gibbons, Kaiser, and Wilbusch 1905). (71-72).

באפריקה, החלוצים הציונים מודה לפתע כי חזון של "ארץ ללא עם לעם ללא ארץ" הוא לא יותר מפנטזיה:³¹ המפעל הציוני זקוק דווקא לארץ מיושבת, כלומר לארץ שכבר הוכחה כ"טובה". כאן, כמובן, מתעוררת בעיה:

שאלת הילידים (native question) היא אחת השאלות הקשות והבוערות בעבור כל הפוליטיקאים הקולוניאליים. אנחנו, לעומת זאת, פטורים לגמרי, אין אוכלוסייה כלל, שאלת הילידים נפתרה, וכאן מתעוררת שאלת כוח העבודה (labour question). לעבוד ללא כוח עבודה שחור (negro labour) לא בא בחשבון, ראשית משום שפועל אירופי, אפילו אם הוא אכן יהודי (even if he is a Jew), לעולם לא יוכל לבצע את המלאכות שמבצעים הכושים תחת השמש הבוערת של קו המשווה, ושנית, הוא לעולם לא יוכל להתחרות בשחורים (שם, 81, ההדגשה במקור).³²

אפילו היהודי, לבן אבל רק כמעט, לא יוכל להתחרות בילידים המקומיים. מסקנתו של וילבוש חד-משמעית: "אין בררה אלא לייבא ילידים (Natives must and shall be imported)". בהיעדר בעיית ילידים, וילבוש נחוש בדעתו לייבא אותה. הוא איננו מפרט כיצד עשויה הקביעה הזו להשפיע על גורלו של המפעל הציוני בארץ-ישראל: מה בדבר השמש הקופחת של המזרח התיכון? למרבה המזל, לפלסטינה יש הנייטיבו שלה; אין צורך לייבא אותם.³³ זנגוויל הבחין מיד באמביוולנטיות המטרידה הזו. בנאום שנזן שנשא בפני מועדון העובדים היהודים בלונדון ביולי 1905, לעג זנגוויל לסתירות הממלאות את דפי הדוח, בעיקר בכל הנוגע לשאלה הדמוגרפית. זנגוויל פתח את דבריו בציטוט מיומנו של וילבוש מ-11 פברואר 1905:

³¹ הביטוי מיוחס בדרך כלל לזנגוויל, שאמר "ארץ-ישראל זקוקה לעם; היהודים זקוקים לארץ"; עם זאת, ברור שזנגוויל היה מודע לחלוטין לגודלה של האוכלוסייה הערבית בפלסטינה. ראו דיונו המפורט של גרפינקל 1992; ראו גם ויטל 2005; Udelson 1990.

³² על חששו של וילבוש מפני השמש הבוערת של קו המשווה אפשר ללמוד מדבריו על אחד המתיישבים היהודים באזור, מר הוקן, שעליו מסופר כי "התמסר יותר מדי לעבודה, בלי להיזהר מלהט השמש היוקדת, קיבל מכת-שמש והשתגע ודודו הוביל אותו לריפוי באירופה" (וילבוש 1963, 55).

³³ אין לשכוח שבסופו של דבר, הממסד הציוני אכן "ייבא" נייטיבו יהודים מצפון אפריקה ומשאר ארצות ערב.

טריטוריה: בארבעת או בחמשת המיילים הראשונים עשב מרעה סביר, בתשעת המיילים האחרונים רע למדי, העשב קצר ויבש, שום סימן למים או לעצים. אינספור אנטילופות בכל מקום. חונה על נהר שמסתיים בכֶּצֶה, על גדותיו יש שיחים מבודדים. במייל האחרון, בקתות אבן נטושות; אין בני אדם (Jewish Chronicle, 14.7.1905).

ועל כך הגיב זנגוויל:

מה יכול להיות מדכדך יותר! אין עצים, אין מים, אין אנשים, אין ולא כלום. אבל הבה נבחן את הרישום. אין מים, ואף על פי כן מר וילבוש חונה ליד נהר. אין עצים, אבל יש שיחים שאֵתם ללא ספק הבעיר את המדורה במחנה... אין אנשים — אבל זהו בדיוק מה שאנחנו חפצים בו. בקתות האבן מוכיחות שבני אדם אכן חיו כאן פעם. אבל מר וילבוש כתב בעגמומיות שוב ושוב: "לא ראינו אפילו בן אדם אחד". אני מניח שלו סירר בארץ-ישראל היה מדווח בעליזות, "ראיתי חצי מיליון ערבים". שהרי זהו, אבוי, מספרם של יריבנו שכבר מחזיקים בארץ-ישראל. סוד קסמה של התוכנית טמון בכך שהטריטוריה המזרח אפריקנית ריקה; אפשר לפתח אותה בלי לעורר התנגדות ובהתאם לחוקינר-אנו. זה היה מאז מעולם סוד קסמה של התוכנית (שם).

והוא מסכם:

יש שתי אפשרויות בלבד, ארץ מפותחת או ארץ לא מפותחת. ארצות מפותחות הן מיושבות — ועליך להילחם בתושבים ולגרש אותם. אבל אם אינך יכול להילחם באדם, עליך להילחם בטבע. עליך להגיע לנקודה חדשה, הרחק מהציביליזציה, ולבנות בה ציביליזציה חדשה (שם).

למרות התלהבותו של זנגוויל והדיכוטומיה הפשטנית שהציג למאזיניו, גם השטח האפריקני שהובטח לציונים לא היה ריק, לא באמת; גם משום שווילבוש — כפי שהעיר זנגוויל עצמו — נתקל שוב ושוב בעדויות לנוכחות אנושית (בתי אבן נטושים, אפר של מדורה, עץ הגולגלות), אבל גם משום שלשבטים אחרים שישבו בסביבה היתה זכות ראשונים על הטריטוריה. קייזר למשל ציין בדוח שלו ששבט הווקאפי (Wakuefi), שחי ממש בפאתי השטח, הוא אמנם "שבט מאוד לא חשוב", אבל אם אירופים יתיישבו ברמת גואס נגישו סביר להניח שאנשי השבט "יבקשו לממש את זכותם על הארץ... ויחשיבו את האדמות החקלאיות הטובות ביותר כשלהם" (Gibbons, Kaiser, and Wilbusch 1905, 32).

דווקא זנגוויל, יותר מכל אדם אחר, אמור היה להיות מודע לבעייתיות שבתוכנית. אחרי הכל, הוא עצמו שיגר מרגלת משלו שתתור את מזרח אפריקה ותדווח לו אם טובה הארץ אם רעה: היתה זו הלנה (נלי) אאורבך, פעילה ביט"א, שנענתה לבקשתו של זנגוויל לסקור את הטריטוריה במהלך ביקור משפחתי בדרום אפריקה. במאוס 1906, עוד לפני שיצאה לדרך, הפגינה אאורבך הסתייגות. "יש לי התנגדות רצינית ויסודית לרעיון מזרח אפריקה", היא כתבה לזנגוויל:

היא נובעת מנוכחותה בארץ הזו של אוכלוסייה גדולה, ודומני שגם גדלה והולכת, של ילידים שחורים. אין זו השערה אלא עובדה מצערת כי בכל פעם שאדם לבן מגיע לארצות (כגון זו) שבהן חיה... אוכלוסייה שחורה, האדם הלבן נוטה להפוך למיעוט אריסטוקרטי. אני חוששת מאוד כי, על אף המאמצים לשנות את המצב, לא יהיו לאנשינו הזדמנויות להתפרנס במזרח אפריקה אלא כקפיטליסטים ומעסיקים, מגוחך עד כמה שהדבר יישמע.³⁴

אאורבך אמנם לא סיירה ברמת גואס נגישו ברגל, אבל היא חצתה את הטריטוריה ברכבת ושוחחה עם פקידים בריטים ועם נציגי המתיישבים הלבנים. בעוד עמיתיה הגברים ראו ארץ ריקה, אאורבך ראתה שחורות. "השאלה ה'שחורה' מתגלה כשחורה הרבה יותר ממה שחששתי", היא דיווחה לזנגוויל מניירובי במאי 1906: "מייאש לראות ארץ שמתאימה באופן מהותי כל כך להקמת מושבה יהודית ולדעת שעם כל חודש שעובר, מתגבשות נסיבות שמכשילות כל סיכוי לממש את הקמתה".³⁵ הניסוח רחוק מלהיות נאור, אך לזכותה של אאורבך ייאמר כי היתה ערה למצב הפוליטי והחברתי בקניה, ובמידה מסוימת אף חזתה את תנועת המאור-מאו שתהפוך דומיננטית ארבעים שנה לאחר מכן. מזרח אפריקה — כמו כנען המקראית, או כמו ארץ-ישראל בסוף המאה ה-19 — מעולם לא היתה "ארץ ללא עם".

במילים אחרות, אם בתחילת הדברים ראינו כיצד ביקשו פעילים ציונים להאציל את דימוי "הארץ המובטחת" על מזרח אפריקה, בסופו של דבר היתה זו ההילה הסימבולית של אפריקה — כלומר הפנטזיה האפריקנית, על שלל משמעותיה הקולוניאליסטיות, הגזעיות והתרבותיות — שהואצלה על הפרויקט הציוני בארץ המובטחת וסייעה להגדיר את אופיו ואת מטרותיו. מבחינה זו, צודק ישעיהו פרידמן (1994, 178) בקובעו כי תוכנית אוגנדה היתה "קרש-קפיצה מדיני לארץ-ישראל". כפי שהעיר אוסקר רבינוביץ', טיוטת הצ'רטר שהוכנה ב-1903 סללה את הדרך לקראת הצהרת בלפור, לא רק משום שהצ'רטר כלל "את היסודות הציוניים הבסיסיים של לאומיות", אלא משום שהוא שרטט בדייקנות קווים לאופן "צמיחתה של המדינה בעזרת קולוניזציה, כפי שדומיינה על ידי הרצל" (Rabinowicz 1958, 54). התשוקה הקולוניאלית של היהודים, שעליה עמד ה-*Jewish Chronicle* במאמר המערכת ב-1896, הופנתה עתה כלפי ארץ-ישראל עצמה.

בהקשר זה ניתן גם להבין את המהפך שחל, רק לכאורה, בעמדתו של זנגוויל. בנאום שנשא ב-1904 טען זנגוויל כי הציונים נוטים להתעלם מהעובדה שכדי ליישב את ארץ-ישראל "עליהם לגרש בכוח החרב את השבטים שהארץ בבעלותם, ממש כשם שעשו אבותינו, או

³⁴ אאורבך לזנגוויל, 18.3.1906, אצ"מ A 36/23. גרסה מפורטת של תסריט זה אפשר למצוא במאמרו המבריק של בורוכוב, "לשאלת ציון וטאריטוריה" (בורוכוב תש"ד, ביחוד 125–136).

³⁵ אאורבך לזנגוויל, 29.5.1906, אצ"מ A 36/23. בד בבד עם העניין שגילתה באוכלוסייה הילידית השחורה עסקה אאורבך גם בקהילה היהודית שחיה באזור (בעיקר סמוך לחוף), אותם עובדים שהובאו מהודו כדי לעסוק בבניית קו הרכבת ונשארו לחיות שם כסוחרים, כפקידים וכבעלי מלאכה. אאורבך חששה שהיהודים לא יוכלו להתחרות בהם.

להיאבק בקיומה של אוכלוסייה גדולה של זרים, רובם מוסלמים שהתרגלו במשך מאות בשנים לבזו לנו" (Zangwill 1904, 210). בשלב זה התייחס זנגוויל לנוכחות הפלסטינית הגדולה כדי להסביר מדוע חייבת התנועה הציונית לבחור באופציה הטריטוריאלית במזרח אפריקה. אלא שבעקבות הצהרת בלפור הפך זנגוויל לתומך נלהב בחזון הציוני של יישוב ארץ-ישראל, כולל הצורך הבלתי נמנע לגרש את תושביה הערבים (Udelson 1990; Rochelson, Forthcoming).

כך כתב בספטמבר 1919 במאמרו "לקראת ועידת-השלום":

אנו מוכרחים להניח ששיטה חדשה זו של מדיניות יוצרת לא תסתפק בפירוריה של אירופה בלבד ושפעולות אלו של חלוקת הגזעים בשטחים השונים... תתגשמה בארץ-ישראל, כפי שתתגשמה באזורים אחרים. יוצא, שהערבים יתיישבו בהדרגה בממלכה הערבית החדשה ורחבת הידיים, שהיהודים הקריבו את חייהם לשם שחרורה מעול הטורקים לא פחות מן הערבים, ושהקהילה היהודית תטפח עימה יחסים קבועים של ידידות ושל שיתוף פעולה. רק באופן זה תוכל ארץ-ישראל להפוך ל"בית לאומי יהודי" (זנגוויל 1938, 155).

ניתוחו הבסיסי של זנגוויל לא השתנה: כבר ב-1897, לאחר שסייר בארץ-ישראל, הבין היטב את השלכותיה של השאלה הדמוגרפית (אם כי מעניין, כאמור, שהוא הדחיק לגמרי את קיומה של האוכלוסייה השחורה בטריטוריות האפריקניות). אבל אם במאבקי למען תוכנית אוגנדה גילם זנגוויל את אחד מעשרת המרגלים המפוחדים שביקשו לוותר על הארץ המובטחת ולחזור אל ארץ מצרים, כלומר אל אפריקה — הרי לאחר מלחמת העולם הראשונה הוא כבר אימץ את עמדתם של יהושע בן-נון ושל כלב בן-יפונה: "עלה נעלה וירשנו אתה" (במדבר יג, ל).

כי כן, בסופו של דבר לא היה הבדל ממשי בין זנגוויל לוילבוש; ובהתחשב בשנינותו של זנגוויל, אין זה מפתיע לגלות שהוא היה הראשון שעמד על ההקבלה האמיתית ביניהם. באותה הרצאה שבה הצביע על שפע הסתירות בדוח המשלחת הציונית, הוא התלוצץ כי וילבוש, בלא שידע זאת, כבר מימש הלכה למעשה ובזעיר אנפין את חזונה האולטימטיבי של יט"א: "עזבתי את ברלין בבזל אקספרס. הגעתי לבזל. התחלתי במסע למזרח אפריקה. עזבתי את מזרח אפריקה. הגעתי לארץ-ישראל" (Jewish Chronicle, 14.7.1905). זה היה מסעו של וילבוש, סיכם זנגוויל לקול צחוקו של הקהל, אבל זה יהיה גם מסעו. והוא צדק: בדרך אל הארץ המובטחת, אפילו מרגל זהיר כמותו הפך בסופו של דבר לאיש חרב, מוכן ומזומן לרשת את הארץ.

ביבליוגרפיה

- אביצור, שמואל, 1974. חרושת המעשה: קובץ לתולדות התעשייה בארץ לזכר פועלו של נחום וילבוש, חלוץ התעשייה העברית החדשה בארץ, מילוא, תל-אביב.
- אחד העם, 1961. כל כתבי אחד העם, דביר, תל-אביב.

- אילון, עמוס, 1975. הרצל, עם עובד, תל-אביב.
- בוירין, דניאל, 2004. "נשף המסכות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי", קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 358–386.
- בורוכוב, בר, תש"ד. "לשאלת ציון וטאריטוריה" (1905), כתבים נבחרים, כרך א: "לחקר שאלת היהודים", עם עובד, תל אביב, עמ' 17–146.
- בר-יוסף, איתן, 2004. "ציייד או צייד: נחום גוטמן, לובנגולו מלך זולו, והספר הדרום אפריקני", קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 438–460.
- בראלי, אבי, 2003. "לשכוח את אירופה: נקודות ראות לוויכוח על הציונות והקולוניאליזם", תשובה לעמית פוסט-ציוני, ערך טוביה פרילינג, משכל, תל-אביב, עמ' 294–317.
- גוטמן, נחום, [1939] 1970. בארץ לובנגולו מלך זולו: אבי עם המטבולו אשר בהרי בולוויה, מסדה, רמת-גן.
- גולני, מוטי, 2003. "מנייה: עלייתה הקצרה ונפילתה הארוכה", ישראל 3: 1–20.
- גלזמן, מיכאל, 1997. "הכמיהה להטרסקסואליות: ציונות ומיניות באלטנולנד", תיאוריה וביקורת 11 (חורף): 145–162.
- גרפינקל, אדם, 1992. "לעם ללא ארץ, ארץ ללא עם": למקורה, משמעותה, שימושה ועיוותה של מימרה", נתיב 5 (3): 26–30.
- הגארד, הנרי ריידר, [1881] 1971. מכרות המלך שלמה, תרגום מרדכי גלדמן, מסדה, רמת-גן.
- הרצל, תיאודור, 1961. בפני עם ועולם, כרך א: נאומים ומאמרים ציוניים 1895–1899, הספרייה הציונית, ירושלים.
- _____, 1997. עניין-היהודים, ספרי יומן, כרך א (יוני 1895–אוקטובר 1898), מוסד ביאליק והספרייה הציונית, ירושלים.
- _____, 1999. עניין-היהודים, ספרי יומן, כרך ב (אוקטובר 1898–אפריל 1902), מוסד ביאליק והספרייה הציונית, ירושלים.
- _____, 2001. עניין-היהודים, ספרי יומן, כרך ג (אפריל 1902–מאי 1904), מוסד ביאליק והספרייה הציונית, ירושלים.
- ויטל, דוד, 2005. "הברירה של זנגוויל", קשת החדשה 13: 133–145.
- וילבוש, נחום, 1963. המסע לאוגנדה, הספרייה הציונית, ירושלים.
- ויצמן-ליכטנשטיין, חיה, 1948. בצל קורתנו: פרקי זכרונות מבית אבא, עם עובד, תל-אביב.
- זנגוויל, ישראל, 1938. הדרך לעצמאות: נאומים, מאמרים ומכתבים, תרגמו "ייבין וא"ש אורלאנס, הוצאה מדינית, תל-אביב.
- סלמון, הגר, 2001. "מין פואזיה מזרחית": אורינטליזם נשי בסיפור חיים ארץ-ישראלי", העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ערכו מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם, יד בן-צבי, ירושלים, עמ' 204–225.

- פפה, אילן, תשנ"ח. "הציונות כקולוניאליזם: מבט השוואתי על קולוניאליזם מהול באסיה ובאפריקה", בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ערך יחיעם ויץ, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים ואוניברסיטת חיפה, ירושלים וחיפה, עמ' 345–365.
- פרדס, אילנה, 2001. הביוגרפיה של עם ישראל: ספרות ולאומיות במקרא, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב.
- פרידמן, ישעיהו, 1994. "גולה וארץ-ישראל: הרצל ופולמוס אוגנדה", עיונים בתקומת ישראל 4: 175–203.
- רז-קרקוצקין, אמנון, 1993. "גלות בתוך ריבונות: לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית", תיאוריה וביקורת 4 (סתיו): 23–55.
- Bhabha, Homi K., 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Driver, Felix, 2001. *Geography Militant: Cultures of Exploration and Empire*. Oxford: Blackwell.
- Gibbons, Major A. St. Hill, 1898. *Exploration and Hunting in Central Africa, 1895–96*. London: Methuen.
- , 1904. *Africa from South to North through Marotseland*, 2 Vols. London: John Lane and the Bodley Head.
- Gibbons, Major A. St. Hill, Alfred Kaiser, and Nahum Wilbusch, 1905. *Report on the Work of the Commission Sent Out by the Zionist Organization to Examine the Territory Offered by H.M. Government to the Organization for the Purposes of a Jewish Settlement in British East Africa*. London: Werthimer, Lea and Co.
- Greenblatt, Stephen, 1991. *Marvellous Possessions: The Wonder of the New World*. Oxford: Clarendon.
- Heymann, Michael, 1977. *The Uganda Controversy*, Vol. 2. Tel Aviv: Institute for Zionist Research.
- Hill, M.F., 1950. *Permanent Way: The Story of the Kenya and Uganda Railway*. Nairobi: East African Railways and Harbours.
- Hirshfield, Claire, 1980. "The Anglo-Boer War and the Issue of Jewish Culpability," *Journal of Contemporary History* 15 (4): 619–631.
- Hobson, John A., [1902] 1965. *Imperialism: A Study*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- , [1900] 1969. *The War in South Africa, Its Causes and Effects*. New York: Howard Fertig.
- Holmes, Colin, 1979. *Anti-Semitism in British Society, 1876–1939*. London: Edward Arnold.
- Huxley, Elspeth, 1935. *White Man's Country: Lord Delamere and the Making of Kenya*, Vol. 1, London: Macmillan.
- Penslar, Derek, 1990. "Zionism, Colonialism, and Technocracy: Otto Warburg and the Commission for the Exploration of Palestine, 1903–1907," *Journal of Contemporary History* 25: 143–160.
- , 2001. "Zionism, Colonialism and Postcolonialism," *Journal of Israeli History* 20: 84–98.
- Pratt, Mary Louise, 1992. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge.

- Rabinowicz, Oskar K., 1958. *Herzl, Architect of the Balfour Declaration*. New York: Herzl Press.
- Rochelson, Meri-Jane, Forthcoming. "Zionism, Territorialism, Race, and Nation in the Thought and Politics of Israel Zangwill," in *'The Jew' in Late-Victorian and Edwardian Culture: Between the East End and East Africa*, eds. Eitan Bar-Yosef and Nadia Valman. London: Palgrave.
- Stanley, Henry Morton, 1872. *How I Found Livingstone: Travels, Adventures and Discoveries in Central Africa; Including Four Months Residence with Dr. Livingstone*. London: Sampson Low.
- Udelson, Joseph, 1990. *Dreamer of the Ghetto: The Life and Works of Israel Zangwill*. Tuscaloosa: Alabama University Press.
- Weisbord, Robert, 1968. *African Zion: The Attempts to Establish a Jewish Colony in the East Africa Protectorate 1903–1905*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- Young, Robert J.C., 2001. *Postcolonialism: An Historical Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Zangwill, Israel, 1904. *The East African Question: Zionism and England's Offer*. New York: The Maccabean Publishing Company.